

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 316.614.5:37.018.1

К. С. АВЕРІНА

кандидат педагогічних наук

А. В. КАНІВЕЦЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Богдана Хмельницького

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Розглянуто актуальні питання сімейного виховання та збереження виховного впливу сім'ї, що є підґрунтям для формування всебічно розвиненої особистості дитини. Окреслено психологічні механізми, що допомагають батькам спрямовувати свій виховний потенціал на дитину як на індивідуальну особистість та надавати їй можливості для гармонійного розвитку. Доведено, що комунікативна складова виховного процесу в батьківсько-дитячих відносинах є головним психологічним механізмом, що керує процесом особистісного зростання дитини та дає змогу сформувати правильний Я-образ.

Ключові слова: виховний вплив, індивідуальність, підліток, поведінкові стереотипи, сім'я, психологічні механізми, стиль виховання.

На сьогодні проблема дитячо-батьківських відносин як чинник психічного здоров'я дітей в умовах сім'ї набуває особливої актуальності, оскільки являє собою одну із найважливіших складових державної політики – збереження здоров'я нації. Сьогодні знижується виховний потенціал сім'ї, зокрема не використовуються в силу об'єктивних і суб'єктивних причин можливості, які має сім'я як своєрідний виховний інститут; наявна її певна відмежованість сім'ї від здобутків психолого-педагогічної науки: незнання батьками сучасних технологій сімейного виховання дітей, мета яких полягає в покращенні внутрішньосімейного мікроклімату, створенні сприятливих умов для функціонування сімейного колективу, усуненні підґрунтя сімейних конфліктів як між дорослими членами родини, так і між батьками й дітьми.

Окресленні аспекти актуалізують проблему сімейного виховання дітей у сучасних умовах, спонукають до пошуків таких психолого-педагогічних підходів до її розв'язання, які забезпечували б орієнтацію батьків на дитину як на особистість, надавали б можливості для її гармонійного розвитку, враховуючи при цьому індивідуальні особливості.

Психологічні проблеми сімейного виховання досліджували такі українські та зарубіжні вчені як: І. Бех, О. Бондаренко, О. Бондарчук, С. Деніжна, А. Дмитренко, С. Ковальов, В. Кравець, П. Мармазинська, В. Нефьодов, М. Сова, О. Тарновська, Ю. Щербань та ін. [3; 10].

Труднощі сімейного виховання й чинники, що викликають зниження виховного потенціалу сім'ї, зумовлюють суперечності та складності внут-

рішньосімейних відносин дітей і дорослих, вивчаються провідними психологами, педагогами, соціологами. Різні аспекти цієї проблеми досліджували: А. Варга, Л. Виготський, Т. Гаврілова, Д. Ельконін, А. Захаров, С. Ковальов, І. Кон, М. Лісіна, А. Лічко, Н. Соловйов, А. Співаковська, [20, с. 8; 21, с. 76].

Метою статті є теоретичне обґрунтування впливу внутрішньо сімейних відносин на формування особистості дитини та окреслення оптимальних психологічних механізмів, що дають змогу гармонійно впливати на створення Я-образу дитини.

Формування особистості дитини в сучасному суспільстві ставить нові вимоги до системи виховання й освіти підростаючої особистості, а також врахування особливостей функціонування й розвитку сучасної сім'ї як мікрогрупи суспільства, її формуючо-виховної спроможності на рівні теоретичного й практичного забезпечення вирішення актуальних проблем у цій галузі.

Особливості соціалізації дитини в сім'ї визначають такі характеристики:

- соціально-демографічна структура сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальна і психолого-педагогічна культура батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
- матеріально-побутові умови.

Особливості суспільного виховання, негативні зміни всередині сім'ї (зниження її стабільності, малодітність, послаблення традиційної ролі батька, трудова зайнятість жінки) – це ключові фактори, що не дають змоги реалізувати виховний вплив сім'ї повною мірою [1, с. 17–22].

У психологічній літературі поняття “стиль батьківського ставлення”, “тип сімейного виховання”, “батьківська позиція” дуже часто розглядають як синоніми. Сімейне виховання розуміють як багатовимірне утворення, що включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти, спираючись на визначення А. Варги, яка описує батьківське ставлення як цілісну систему різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з дитиною, особливостей сприйняття й розуміння характеру дитини, її вчинків [4].

У підлітковому віці відносини з дорослими починають будуватися під впливом переживання нових почуттів, пов'язаних з прагненнями до самостійності, дорослості та самоствердження. Підлітки відмовляються від підвищеного нормативного контролю з боку дорослих, відходять від ідеалізованих, надуманих зразків дорослих, починають активно відстоювати свої права на самостійність, висувають власні пропозиції у вирішенні значної частини життєвих питань, перестають виконувати вимоги дорослих щодо

змін у їх поведінці. Вони намагаються знизити контроль дорослих щодо себе, хворобливо реагуючи на явні чи неявні обмеження їх прав [9].

Результати сучасних досліджень показують, що існують три основні типи взаємин, які певним чином впливають на мотиви, форми й зміни в спілкуванні дорослих і підлітків:

- взаємини, які спираються на офіційно зафіксовані права і обов'язки дорослих і дітей (регламентоване спілкування);
- взаємини, які будуються на потребі розуміти один одного, на прагненні до емоційного контакту й допомоги іншому (нерегламентоване або “довірливе” спілкування);
- взаємини, які виникають за відсутності прихильності один до одного або байдужості (неорганізоване, випадкове спілкування) [15, с. 74].

Підлітки у більшості випадків прагнуть до довірливого, нерегламентованого типу відносин з дорослими. Це створює сприятливі можливості для реалізації такої потреби спілкування, як вирішення характерної для цього періоду проблеми пізнання самого себе, своїх можливостей і свого місця в житті. Переважання в реальності регламентованого типу взаємин перешкоджає розвитку потреби в спілкуванні з дорослими, що спонукає підлітків до пошуку відповідей на запитання, що виникають у колі однолітків [11, с. 70].

Сукупність установок батьків, їх емоційне ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками й відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання. Оптимальним для практики сімейного виховання є демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми й батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем.

А. Лічко та Є. Ейдемільер припускають такі типи виховання:

- гіпопротекція (недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);
- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамотійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);
- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів) [10; 14, с. 8].

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи в неї підвищену тривожність. Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинс-

тві батьків [15]. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтродекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю. Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла тощо.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів. Якщо цілі й плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. В іншій ситуації дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем. За сучасних умов функціонують кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Разом з тим, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм і цінностей. При цьому батьки можуть використовувати різні засоби заохочення – соціально-психологічні чи матеріальні. Наприклад, похвала як вид соціально-психологічного заохочення від батьків, з якими дитина перебуває в дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала від батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. У разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, але в іншому випадку вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. За умов, якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення [8].

Особливо важливими для розвитку дитини є прийняття її особистості (тепло, любов), або її неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни. Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої само-

поваги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми.

Висновки. Зазначимо, на думку батьків саме вони здійснюють основний виховний вплив на дітей. Батьки здебільшого розуміють виховання як цілеспрямований процес впливу на дитину (для виховання необхідно обрати певний проміжок часу, відповідні методи й “виховувати”). Водночас вони недооцінюють виховний вплив повсякденного життя сім’ї, значення власної побутової поведінки, звичайного родинного спілкування, не розуміючи, що саме повсякденний вплив зумовлює вироблення у дитини на неусвідомленому рівні певних стереотипів поведінки, які, в свою чергу, визначають не тільки окремі звички й життєві установки, а й значною мірою впливають на вироблення дитиною моделі власного майбутнього життя.

Результати соціологічних досліджень останніх років, свідчать, що сім’я втратила багато цінностей, які століттями вважалися основою сімейного виховання. З-поміж основних цінностей, на які батьки орієнтують дітей сьогодні, найбільш поширеними в порядку їхнього значення є освіта, добробут, професійне самоутвердження, повага з боку друзів, сім’я. Орієнтація дітей на моральні цінності характерна для 11% сімей, на суспільні – 9%, на релігійні – 5% [1, с. 17–22].

Отже, різні стилі виховання, спілкування, взаємодії батьків з дітьми сприяють розвитку та закріпленню певних особливостей дитячої поведінки й характеру, визначають напрям розвитку самосвідомості. З огляду на це, найголовнішим показником сприятливості батьківсько-дитячих взаємин є їх адекватність, що означає тотожність, достатню відповідність можливостям, здібностям, індивідуальним особливостям дитини. Прийняття дитини такою, яка вона є, з її своєрідністю природженого темпераменту, характеру, що формується, особистими властивостями, що розвиваються, неодмінно визначає адекватні уявлення про неї та визначає стиль батьківсько-дитячих відносин.

Отже, оптимізація значущості сім’ї в сучасних соціально-економічних умовах – одне з найважливіших завдань суспільства, всіх його соціальних інститутів та зокрема психолого-педагогічної науки.

Список використаної літератури

1. Авдєєва Н. А. Взаємовідносини підлітка в сім’ї / Н. А. Авдєєва // Виховання школярів. – 2015. – № 7. – С. 17–22.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. : навч.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2003 – Кн.: 2. – 341 с.
3. Бруменская Г. В. Психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей / Г. В. Бруменская, О. А. Карabanова, А. Г. Лидерса. – Москва, 2007. – 300 с.
4. Варга А. Я. Системная психотерапия супружеских пар / А. Я. Варга. – Москва : Когито-Центр, 2012. – 344 с.
5. Гіппенрейтер Ю. Б. Спілкуватися з дитиною. Як? / Ю. Б. Гіппенрейтер. – Москва, 2009. – 240 с.
6. Гозман Л. Я. Психологічні проблеми сім’ї / Л. Я. Гозман, Є. І. Шлягіна // Питання психології. – 2005. – № 2. – С. 186–187.

7. Голод С. І. Стабільність сім'ї / С. І. Голод. – Львів : Наука, 2004. – 136 с.
8. Джайнотт Х. Батьки і діти / Х. Джайнотт // Знання. – 2010. – № 4. – С. 17–29.
9. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання / А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська. – Чернівці : Прут, 2001. – 280 с.
10. Эйдемиллер Е. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / Е. Г. Эйдемиллер. – Москва ; Санкт-Петербург, 2006. – 365 с.
11. Кондратюк В. М. Вивчення методів сімейного виховання / В. М. Кондратюк // Початкова школа. – 2004. – № 1. – С. 70–71.
12. Костицький В. І. Ці важкі майже нормальні родини / В. І. Костицький // Сім'я і школа. – 2007. – 32 с.
13. Крушельницька О. Ю. Батьки й дочки. Про взаємини в сім'ї / О. Ю. Крушельницька // Сім'я і школа. – 2000. – № 11. – С. 10–11.
14. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Санкт-Петербург : СПб НИПНИ им. В. М. Бехтерева. – 2010. – С. 8.
15. Спиваковская А. Психотерапия: игра, детство, сім'я / А. Спиваковская. – Москва : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 74–98.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2016.

Аверина Е. С., Канивец А. В. Психологические механизмы сохранения воспитательного потенциала современной семьи

Рассматриваются актуальные вопросы семейного воспитания и сохранение воспитательного влияния семьи, что является базой для формирования всесторонне развитой личности ребенка. Обозначены психологические механизмы, которые помогают родителям направлять свой воспитательный потенциал на ребенка как на индивидуальность и предоставлять ему возможности для гармоничного развития. Доказано, что коммуникативная составляющая воспитательного процесса в родительно-детских отношениях, является главным психологическим механизмом, который управляет процессом личностного роста ребенка и формирования правильного Я-образа.

Ключевые слова: воспитательное воздействие, индивидуальность, подросток, поведенческие стереотипы, психологические механизмы, стиль воспитания.

Averina K., Kanivets A. Psychological Mechanisms of Preserving the Educational Potential of the Modern Family

The article deals with topical issues of family education, the impact of different styles on child's personality. Identified psychological approaches to the solution of the urgent needs of today, which would provide guidance for parents on the child as a person, would provide opportunities for their harmonious development, taking into account the individual characteristics of the child. It is proved that the communicative component of educational process in the parent-child relationship, is the main determinant of personal growth of the child and the formation of correct self-image.

The author focuses on the child's personality development in contemporary society, emphasizes the need to explore new requirements for training and education system of growing up personality, as well as consideration of the functioning and development peculiarities of the modern family as a microgroup of society, its formative and educational capacity at the level of theoretical and practical providing for solving urgent problems in this area. The results of the study prove that among children the ambivalent attitude toward parents prevails in family relationship, that is manifested in their striving for trusting communication on equal terms, in their desire to obtain psychological support, advice, and at the same time in high emotional rejection of their dependence, and that is the cause of behavioral negativity.

Key words: educational impact, individuality, teenager, behavioral patterns, psychological mechanisms, parenting style.